

Әлихан Бөкейхановтың туғанына – 140 жыл

(Соңы. Басы өткен санда)

Алайда уақытша үкімет, оның ішінде Әлихановтың өзі мүше болып жүрген кадет партиясының басшылары қазаққа автономия беруге қарсы шықты. Жердің сатылуын жақтады. Діннің саясат құралы болуын қалады. Міне, осыдан соң Әлихан Бөкейханов кадет партиясынан шықты. Қазақстан сайланған 9 өкілді бастап барып, Том қаласында өтіп жатқан Сібір автономияшыларының құрылтайына қатысады. Мұндағы мақсат – Г.Н.Потанин бастаған Сібір автономиясы құрыла қалса, Қазақстанның соның құрамына өтіп, одан әрі Ресей сынды айданардың азуынан есебін тауып шығып ету еді. Бұл үміт те ақталмады. «Қайда барсаң – Қорқыттың көрі» дегендей, қазаққа басқалардың жаны ашымайтынына көзі жеткен Әлекең ендігі жерде бар күш-жігерін қазақ халқы тарихындағы тұңғыш саяси ұйым – Алаш партиясын негіздеуге бағыттады. Аласапыран заманда Әлекеңнің бар арманы тарихтың сан қилы қыл көпірлерінен біржола жойылып кетпей, рухын жоғалтпай өтіп келе жатқан қазақ халқына қалайда аман алып шығу еді. Өзінің мемлекеті, қару-жарағы, әскері жоқ қазақтардың тағдыры ұстара жүзінде тұрған аумалы-төкпелі заман келді. Патшаны тақтан тайдырған большевиктер уақытша үкіметті де түрмеге тықты. Осы кезде Әлекең «Қазақ» газетінде «Николай тақтан түскеннен бері жұрттың сүйенген, таянғаны құдайдан соң құрылтай еді. Құрылтай басына бұтын көтеріп, большевик сарыды» деп жазды.

1917 жылы желтоқсанның 5-13 күндері Орынбор қаласында өткен Екінші қазақ-қырғыз съезінің қаулысы «Сарыарқа» газетінің (бұл газет Семейде шығып тұрған) 1918 жылғы қаңтардың 25 күнгі 29-санында жарияланды.

«Руссия мемлекетінде халыққа сенімді және беделді үкіметтің жоқтығынан, ... бүліншілік біздің қазақ-қырғыздың басына да келуі мүмкін деп ойлап бүкіл қазақ-қырғызды билейтін үкімет керектігін ескеріп, қазақ-қырғыз автономиясы құрылып, ол «Алаш» деп аталсын. Алаш автономиясының жер үстіндегі туғы, суы, астындағы кені Алаш мүлкі болсын Қазақ-қырғыз арасында тұрған аз халықтардың құқықтары теңгерілді... жерсіз халықтар болса, оларға ұлт және мәдени автономия беріледі. Ұлт Кеңесі құрылып, ол «Алаш Орда» аталсын делінді қаулыда. Алаш Орда үкіметінің басшысы болып Ә. Бөкейханов сайланды.

Кеңес үкіметі тұсында Алаш бағдарламасын орыс тіліне аударғанда қасақана бұрмалап, оқырманға Алаш партиясын, Алаш Орда үкіметін сепаратистік, «Қазақтан қазақтар үшін!» деген тар ұлтшылдық, ескі феодалдық тәртіптерді бұзылмаған күйінде қалдыруды көздеген саяси ұйым және үкімет етіп көрсетуді көздеген. Н. Мартыненко сияқты кеңестік жалған тарихшылар шовинизм отына май құйып, өршіте түсті.

Алаш үкіметінің ғұмыры қысқа болғанын жоғарыда айттық. Кеңес үкіметі оны да таратты. 1925 жылы Қазақстанда саяси билік Голощекин сынды Сталиннің қанды қол баскесері, орыстың өз патшасын бүкіл отбасымен қоса айуандықпен атып тастаған мизантроп келген соң туған елінің, халқының мүддесі үшін кеңес үкіметінің қызметіне белсене араласып, еңбек етіп жүрген алашордашылар түгелдей қудаланып, түрмелерге жабылды, жер аударылды, атылды. Олардың отбасылары, туған-туыстары лагерлерге қамалып, азаппен өлтірілді.

Осы жерде жаңа отаршылардың жүз құбылған зымияндықтарын дәлелдейтін бірер мысал келтіре кетейік. 1917 жылы 2 қарашасында Ленин мен Сталин қол қойған декларацияда «Руссия халықтары (оның ішінде, әрине, қазақтар да бар) тең құқықты, суверенді болады... Тіпті дербес мемлекет болып кетуге де құқықты» делінген. Бұл алдап, бұғалықтап ұстаудың бір айла-шарғысы еді. Көп ұзамай Ленин осы уағданы «Халықтардың биліктерін өз қолдарына алу құқы мен соның қаншалықты қажет екенін (!) шатастырмау керек» деп қарғаша салып, жоққа шығарды. Ал, шығыс майданның қолбасшысы Фрунзе «ешқандай Алаш-орда» үкіметі дегенді біз білмейміз де, мойындамаймыз да, олармен... сөйлеспейміз» деп, қару көтеріп, қорқытып қойды. Кейінгі сталиндік Конституция да отаршылдық сая-

сатты бекіте түсудің кезекті бір амалы болды. «Большевиктердің мұнысы, алап отырып, қонған үйдің қатарына қол салатын жалған қожаның ісі болып шықты» дейтін Әлекеңнің өткір ажуасы тура осындай сурқия көлгірлікке бағыттап айтылғанды.

Әлихан Бөкейханов тұңғыш абайтанушы. Абайдың өмірбаянын, ақындығын алғаш жазған Әлекең. Қазақ мемлекеттік университетінде «Абайтану курсынан» лекция оқып тұрып, «Абай жолы» эпопеясы арқылы ұлы ақынды, сол арқылы мұқым қазақ халқын дүние жүзіне мағлұм еткен ғұлама жазушы Мұхтар Әуезов «Абайдың өмірбаянын алғаш жазған Кәкітай Ысқақұлы» деп айтып қалады. Сонда студент Мұхтар Мағауин «Аға, Абайдың өмірбаянын алғаш жазған Әлихан Бөкейханов емес пе

отырғанын Әлекең маған былай деп әңгімелеген еді, – дейді Жақан. – Қамбауға аларда бас-аяғымды түк қалдырмай тіптіп шығып, сонынан қолымдағы партфельдіді алғандарында қатты абыржып қалдым, оның ішінде Абайдың баспаханана өткізейін деген қолжазбасы бар еді. Түрмеде өзімді қанша ұстап жазаласа да маған бәрі бір, тек Абайым сақталса екен дегеннен басқа ойыма ешнәрсе кірген жоқ, тек арыз арқылы соны естеріне салдым. Ал кісі түрмеде қарап отыра алушы ма еді, қолыма алған еңбекті аударып тастайын деп жұмысқа кірісіп кеттім. Мезгілдің қалай өткенін байқамай қалыппын. Бір күні түрме бастықтары келіп: «Сіз, Бөкейханов мырза, абақтыдан босадыңыз, жолыңыз ашық, шығыңыз» дегенде, мен «түрмеден әзір шықпаймын, жұмысым

Соны ұғындар, еске сақтандар, халқым. Тағы бір айтарым, қолда бар малға бауыр басып отыра берсек, күні ертең итін өзіңді қаққан күйге түсең. Басыартық малды осы бастан туған-туысқа, кедей-келшікке үлестіріп беріңдер. Жаттың қолында кеткенше, ел-жұртыңда қалсын, – деп ақыл айтты. Анасы Бегімжаным сол кезде 70-тер шама-сында екен. Қолтасарда: «Ала, ғұмырым аз ба, көп пе, оны бір құдай білер. Барар жер алыс, менентопырақ бұйырмаса, аналық ақ сүтінді кеш» деп, енесін емген ботадай иіліп келіп, кимешегін көтерді де, ашық төсіне маңдайын тигізіп, мейрлене иіскеп, тұрып қалды. О, жағай! Ел айтса нағыз сөз оқиғаны сонда көрдім. Әлекең басын көтергенде анасының омырауынан атылаған ақ сүті бетін жуып кетті. Осы бір жүрек толқытар, жан тебірентер көрініске куә болғандардың ішінен көзіне жас алмаған адам қалған жоқ...

1937 жылы 27 қыркүйекте КСРО Жоғарғы соты жалған айыппен ату жазасына кесті. Үкім сол күні орындалды. 1989 жылы 14 мамырда КСРО Жоғарғы сотының қаулысы бойынша әрекетінде қылмыс құрамы жоқ болғандықтан ақталды.

Әлихан Бөкейханов өз өмірін қазақ деген халықтың бақытына саналы түрде арнаған. Оған дәлел жеткілікті. Бір ғана мысал. Павлодарда абақтыдан босап шыққаннан кейін ол Семейге келеді. Осы қалада Қарқаралы оязының бастығы Кинц дегенмен кездесіп қалғанда өлгі шенеунік Әлекеңді кекетіп: Патшаны құлатамын деп шаршаған шығарсыз. Дем алып жүрсіз бе? – деген екен. Сонда Әлекең: «Қазақ халқының бір мақалы бар: «Ер – туған жеріне, ит – тойған жеріне». Менің сізге берер жауабым осы!» дейді. Кинцтің тербиелі әйелі айтылған сөздің астарын түсіне қойып, күйеуін одан әрі сөйлетпей: «Саған керекті осы еді! Сен Әлихан Нұрмұхаметовтің туған жері, елі үшін азап тартып жүргенің түсінбейсің! – деп күйеуін сүйреп акетіп. Осы оқиғаны Әлекең Тұрағұлға айтыпты. Фон Кинцтің ұлты поляк екен. Сол кезде Польша да Ресейдің отары болып отырғанын, ал Кинцтің өз елін құлданушылардың сүйек-саяқ тастап, алабалып, қойған иті екенін мейрапайтқан сөз осылайша нысанға дәл тиген ғой.

Ә. Бөкейханов өзінің шығармаларында, сөйлеген сөздерінде, мақалаларында, партия бағдарламаларында бодандықтан құтылып, тәуелсіздікке жету үшін бірлік, тағы да бірлік керектігін үнемі қайталап айтып отырған. 1917 жылы 12 қазанда Семейге келгенінде өзін «ел бастаған еріміз» деп қуанышпен қарсы алған жұртшылыққа рахмет айта келіп: «Бостандыққа қуансаңдар, мені «басшымыз» деп айтқандарың шын болса, міне, мен өлең-өлгенше сендерге қызмет қылуға уәде берем. Сендер уәде бересіңдер ме, бостандықтың жолымен болуға? Бостандықтың жолымен болсаңдар: бишараны жемеге, партияны қойып бірігуге, бас пайдасы мен жұрт пайдасын бірдей көруге, барлық күштеріңді ғылым жолына, бостандық арқасымен көгеру жолына жұмсауға керек... Осыларды қылмасаңдар, бостандық өзінен өзі сендерге түк әкеп бермейді», – деп тұрасын айтты. Осы ойлы сөздер дәл бүгін айтылғандай. Бірлік бар жерде тірлік бар, ал тірлік бар жерде ірілік, ілгерілеу бар екенін тәуелсіз еліміздің он төрт жылда ғасырлық жеңіске жеткен жемісті жолынан көріп отырмыз.

Алаш арыстарының арманы толық орындалатын күн келді. Қазір экономикалық реформаларды тереңдетіп отырып, саяси реформаларға батыл түрде жол ашу – ол үшін отарлық жүйенің ел өмірінің барлық саласындағы қалдықтарын біржола күйрету, қазақ халқының ұлттық мүдделеріне кең жол ашу, қазақ тілінің іс жүзінде мемлекеттік тіл мәртебесіне ие болуын қамтамасыз ету, атамекеніміздің бар байлығына бірден-бір мұрагер болуға қол жеткізу керек. Міне, сонда ғана Алаш арыстарының аруағы бүгінгі Ел басшыларына, отандастарына риза болады.

Ұлтымыздың ұлы да, ұстазы да бола білген, алдағы жеңістеріміздің дем беруші рух көсемдерінің бірегейі – Әлихан Нұрмұхаметұлы Бөкейхановтың туған елін бақытқа жеткізу жолындағы қасиетті күресі, қайрат-жігері жас ұрпаққа үлгі-өнеге бола берсін! деген тілекпен сөзімізді аяқтайық!

Масғұт ХАЛИОЛЛА,
Қазақстан Республикасының
Журналистер одағының
мүшесі.

АЛАШ ҮШІН ЖҮРЕГІН АЛАУ ЕТКЕН

еді? – деп тосын сұрақ қояды. Мұхан мүдіріп қалып: «Оны саған кім айтты. Олай айта. Олай айтуға болмайды» деп амалсыздығын сездіреді. Бұл бір жағы өзінің өмір бойы тоталитарлық жүйеден, оның еркін ойлы адамдардың соңына түсіп, ізін аңдитын иісшіл «Салпаң құлак» үндеместерінен сескенгендіктен екінші жағынан талантты шәкіртін алдағы қауіп-қатерден қорғап, жанашырлықпен айтылған сөз деп білеміз. Орыстың әйгілі саяхатшы ғалымы П. П. Семенов – Тянь-Шанский мен академик В. И. Ламанскийдің редакциясымен шығып тұрған «Россия. Полное географическое описание нашего отечества» дейтін көп томдық альманахтың XVIII томы (1903 жыл) қазақ өлкесіне арналып, «Киргизский край» деп аталған. Осы томды дайындаушылардың қатарында болған Ә. Бөкейханов «Исторические судьбы киргизского края и культурные его успехи» деген үлкен бір таурын жазған екен. «Население» деп аталатын 2-тараудың «Распределение населения киргизского края по территории, его этнографический состав, быт и культура» атты V бөлімінде жазылуына Әлекең тікелей атсалысқан. «Осы еңбекте ол қазақтың ақын-жазушыларынан жалғыз Абай Құнанбаевты ғана атайды және оны қазақ әдебиетінің «жаңа бағытының өкілі» деп жоғары бағалайды. Кітапта Абай есімі Қонанбай деп қате басылған. «Евгений Онегиннің (Пушкиннен) және Лермонтов өлеңдерінің ең жақсы аудармалары қазақтарға өте мөте түсінікті шыққан, сол себептен де семейлік өлеңшілер арасында «Татьянаның хатын» жиі тыңдауға болады» деп жазған. «Жылдың төрт мезгіліне арналған гажайып өлеңдері Еуропаның атақты ақындарының да құрметіне әбден лайық» деп әділ бағалайды.

Әлекең Абайдың ұлы Тұрағұлмен, Құдайбердіұлы Шәкәріммен, Ысқақұлы Кәкітаймен достас болған. Тұрағұл мен Кәкітай Әлекең Думаға депутат болып ұсынылғанда оны жақтап орыс тілінде үлкен жындыларда сөз сөйлеген. Әлекең Кәкітай қайтыс болғанда «Қазақ» газетінде қазанама жариялаған Абайдың 1909 жылы Санкт-Петербургте Илья Бораганский баспасынан шыққан тұңғыш өлеңдер жинағының жарық көруіне Әлекеңнің сіңірген еңбегі орасан зор. Павлодарда Әлекең түрмеге түскенде портфельіндегі Абай өлеңдерінің қолжазбасын 5000 сомға бағалаған. Бұл сол заманда қиуар ақша! Осы жерде Әлекеңнің рухани бауыры әрі серігі Міржақып Дулатовтың қызы Гүлнәрдің «Аманат» атты естелігінде («Жұлдыз» журналы, №3-4 1994 жыл) сөз болатын мына бір әңгімені еске сала кетудің реті келгенде, М. Дулатов Сосновец лагерінде жүргенде жубайы Гайнижамал (Гая) артынан барғанда Міржақып Әлекең туралы мына бір жайды айтқан екен. «Бір жолы 1906 жылы Павлодар түрмесінде

ды бітіргенім жоқ, біраз күн отыра тұрайыншы дегенімде, әлгілер сенер-сенбесін білмей: «Это Ваше дело, пусть будет так» деп шығып кеткен еді. Әлекең осындай жағдай болғанын естіп, біз көпке дейін күліп жүрдік» депті Жақан.

Әлекең Абаймен кездесті ме, жоқ па қазір кесіп айту асығыстық болар. Өйткені оның Абайды жан-жақты зерттеу, терең түсінгені айдан анық. Әлекең Шоқанды да, Ыбырайды да жақсы білген. Тегінде ұлыны ұлы ғана таниды деген сөз рас-ау.

Әлихан Бөкейханов орыс әдебиетінің тереңіне бойлап, тұнығын жүзіп ішкен адам. Ол Пушкин, Лермонтов, Герцен, Достоевский, Тургенев, Чернышевскийдің еңбектерін мұқият оқып, есімдерін илтипатпен атап отырған. Лев Толстойды «Күн жоғалмаса, жоғалмайтын жазушы» деп сүйіспеншілікпен бағалаған. «Воскресеньені» «нағыз өмір шыңдығы» дейді. Патша өкіметінің орыстың атакты, адал ұл-қыздарын Сібірге айдап, азаптағанын жиіренішпен айта отырып: «Бауырым Ахмет, Мирякуб! Сенің екеуіңің абақты – Радищев пен Новиков абақтысы» деп жазады «Ұят-ай!» деген мақаласында.

Айдауда жүрген Ахмет, Міржақыптар Мәскеудегі Әлекең арқылы басқа пікірестерімен жақындарымен хабарласып, елдің жағдайын біліп тұрған. Бұл жөнінде Аханның Міржақыпқа жазған хатында айтылған.

Әлекеңнің ата-анасына, туған-туыстарына, туған жерге, өскен елге сүйіспеншілігі шексіз болғанына інісі Смаханнның естеліктерінен қанықпыз.

Әлекеңнің Семейде атқосымыс болған Рамазан ақсақалдың әңгімесі «Орталық Қазақстан» газетінде 1993 жылы желтоқсанның 7, 9 күндеріндегі сандарында басылды. Авторы Рақанұлы, елге құрметті азамат – Қабылбек Рамазанов. Рамазан ақсақал жүзден асып дүние салды.

– Әлиханды елдің көпшілігі «Ақа», «Әли-аға» деп атайтын. Мен жай ғана «Аға» дейтінмін. Бірде елге бара жатқандымда Әлекең «Рай, жусан иісі қатты сағынып жүрмін. Балалар біле бермейді өзің ала кел, – деп тапсырған. Сол тапсырмасын орындап келгенмін. Бір топ жусанды насыбай иіскегендей елтіп иіскеп, ұзақ тұрды да: – Жарықтық Желтаудың (Әлекеңнің атамекеңі) ту өскен жусаны мен қамшы сабындай сарымсағы мен тау жуасына не жетсін. Оны жеген қойдың етінен де жусан иісі аңқып тұрады. Майы шыны, ауызға алдырмайды. – Осы сөзі Ақаң аса бір нәзік сағыныспен айтты...

1922 жылы шілде айында Мәскеуге алдырғанда Әлекең Желтауды туған-туыстарына, ел-жұртына, аяулы анасына қолтастауға келеді. Сол жолы елге көп ақыл-кеңес береді. Білім алуға, отырықшылыққа үндейді. Қазақи қалпымызды ұмытып, ұлттық санамызды ұлап алып жүрмейік.

– деп әңгімелеген екен.

Әлекеңнің өзін турмысқындығын, өмір тауқыметін көріп жүріп Мәскеуге ауырып келген Көкпай ақынға, Сосновец лагеріне кетіп бара жатқан Міржақыптың жубайы Гайнижамалға жасаған көмегі, Міржақыпқа деп ақша ұсынуы – осының бәрі Ұлы Адамның айтып жеткізгісі зор адамгершілігін айғақтары.

Осы мақаланың соңында Әлекеңнің дінге, жалпы исламға көзқарасы жөнінде айтыпасақ бір мәселенің орны ашық тұрғандай болатын сияқты. Өйткені сол дәуірде бір талай молла, ишандар Әлекеңді кемітудің басқа жолы, ретін таба алмай оның әйелінің орыс екендігін алға тарта бастады. 1914 жылы 15-25 маусымда Петербургте болып өткен мұсылмандар съезінен кейін Досан молла Аманшұлы баласы (Орал облысынан) «Айқап» журналының бетінде Әлихан Бөкейханов «кәпірлердің көпірі, дінсіздердің дінсізі, жоламаңдар, мұсылмандар, айтқанын алмаңдар, артынан ермендер!» деп ауыр айыптар тағып, халықты қарсы үгіттейді. Әлекеңнің дінді сауаты өлгі молдалардан әлде қайда терең де биік еді. Ол Қарқаралыда медреседе оқығаннан кейін 1889 жылы жазған «Қ. оязының молласының баыны» деген мақаласында (Қ. – Қарқаралы) дүмше моллалардың «өтірік, құранды ұстап жан беретінін, елді қараңғылықта ұстағанды тәуір көретінін сынайды. Бұдан соң да дін тақырыбына біраз мақалалар жазады. Мұнан түсінетініміз: Әлекең дінді емес, сауатсыз, дүниеқоңыз, жалған молдаларды өшкере алды. Шәрбиана экспедициясында болып, Ақмола, Семей ойлыстарының 12 оязын аралағанда ол ислам дінінің жайына енді ғылыми көзқараспен келіп, тереңдей зерттейді. Қазақтардың шарифат заңдары мен ата-бабаларының сенім-нанымын қатар ұстануы исламнан бұрын шама дінінде болуынан екенін түсініп, ғылыми қорытынды жасады. Осы мәселе бүгінде араб елдерінде болып, ислам дінінің заңдарын түбірілеп үйреніп келдік дейтін уахабырлар мен ата-баба аруағын қадірлеп, табынатын діншілдер арасындағы келіспеушіліктің сырын да ашады. Әлекең қазақтар ислам дінін басқа мұсылман халықтарына қарағанда өзіне тән әдет-ғұрпын, өнер, білімін өзгертпей, негізін сақтап, оны көшпенді турмыс-тіршілігіне икемдеп қабылдаған» деп тұжырымдаған. Бұдан шығатын қорытынды: дін – ұлтты емес, ұлт дінді өз табиғатына қарай икемдеп пайдаланады. Бұдан ұлтқа келер зиян жоқ. Исламды қабылдаған соң қазақ қазақтығын жоғалтып, арабқа айналып кетпесе, ол – ұлттың өміршеңдігінің белгісі.

Отаршыл өзбырлар 1922 жылдан бастап ұлт көсемі Әлихан Бөкейхановты Мәскеуде ұстады. Үнемі аңдауда болды. 1927-37 жылдары ұйымақта болды. 1937 жылы Бутырка түрмесіне қамады.